Igekötős szerkezetek a magyarban

Kalivoda Ágnes

2021. október 15.

PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtechnológia Műhely

Témavezető: Prószéky Gábor

Bevezetés

A disszertáció célja:

- az igekötős szerkezetek minél teljesebb leírása
- adatközpontú szemlélettel, korpuszvezérelt módszerrel

A főbb témák:

1. az igekötők állományának meghatározása
2. az igekötős szerkezetek szórendi mintázatainak leírása
3. az igekötők produktív kapcsolódási mintáinak feltárása

Az igekötő-állomány meghatározása

Elmosódó határok

Az igekötők az igemódosítók közé tartoznak
→ hasonló szemantikai és szintaktikai viselkedés (Kiefer 2007)

el	**haza**	**zsebre**
eltöpreng	**haza**megy	**zsebre** vág
nem különíthető **el**	nem csábíthatók **haza**	nem tehető **zsebre**
el kell, hogy engedj	**haza** kell, hogy menjek	**zsebre** kéne, hogy rakjon
elszúrnivaló	**haza**lógnivalóm	**zsebre**vágnivalót
el-elszöktem	**haza-haza**járnak	**zsebre-zsebre**vágott

Jakab (1976) áttekintő táblázatában az *el* 7, a *haza* 2, a *zsebre* 0 forrás szerint igekötő (összesen 7 forrásból)

A fejezet témája

Mely lexikai elemeket és mi alapján soroljuk az igekötők közé?

Javaslat: prototípus elméleti megközelítés (Rosch 1973)

Módszer:

1. kiinduló halmaz: 235 igekötő-jelölt

2. morfológiai és gyakorisági jegyek meghatározása

3. korpuszmérések: minden igekötő-jelölthöz minden jegy

4. adatelemzés: jegyek közötti korrelációk

5. kategorizálás: viszonyítási pont a *meg* igekötő

A vizsgált jegyek

- morfológiai produktivitás (Baayen 2009)
- reduplikáció: pl. ***neki-neki****ütődtek a kocsi falának*
- a *-fele/felé* csatolhatósága: pl. *már oldódik* ***megfele***
- fokozhatóság: pl. ***összébb****húzódott a padon*
- személyragozhatóság: pl. *folyton* ***belénk*** *kötnek*
- szerkesztettség
- szótagszám
- gyakoriság

Adatelemzés

Igekötő × Jegy mátrixok

igekötő	redupl.	-fele	fokoz.	gyak.	...
ki	553	2 067	263	1 354 223	...
körül	3	1	0	12 590	...
közbe	17	0	0	6 636	...
...	...	...	...	...	...

A jegyek közötti korreláció-vizsgálat néhány tanulsága:

- a grammatikalizáció mennyiségi mutatókkal jellemezhető
- a főbb összefüggések bináris jegyértékek esetén sem változnak
  $\rightarrow$ a gyakoriságnak implicit hatása van

Az igekötők jegyalapú osztályozása

- az osztályozás nincs összhangban a jelenség természetével, praktikus célja van: a későbbi tárgyalás megkönnyítése
- 3 kipróbált osztályozási módszer
- a skála két vége mindben hasonló (*meg, el* $\leftrightarrow$ *csődbe, pofon*), de nagy a szürke zóna
- módszerek közötti választás:
  melyik kezeli úgy a szürke zónát, hogy az eredmény a szakirodalmak többségével nagy átfedést mutat?
- itt négy kategória:
  prototipikus – centrális – félperiférikus – periférikus

Az igekötős szerkezetek szórendi mintázatai

A fejezet témája

- Milyen mintázattípusokat mutatnak az igekötős szerkezetek?
- Mikor és mennyire távolodhat el az igekötő az igétől, igenévtől, igei származéktól?
- **A módszer lényege:**

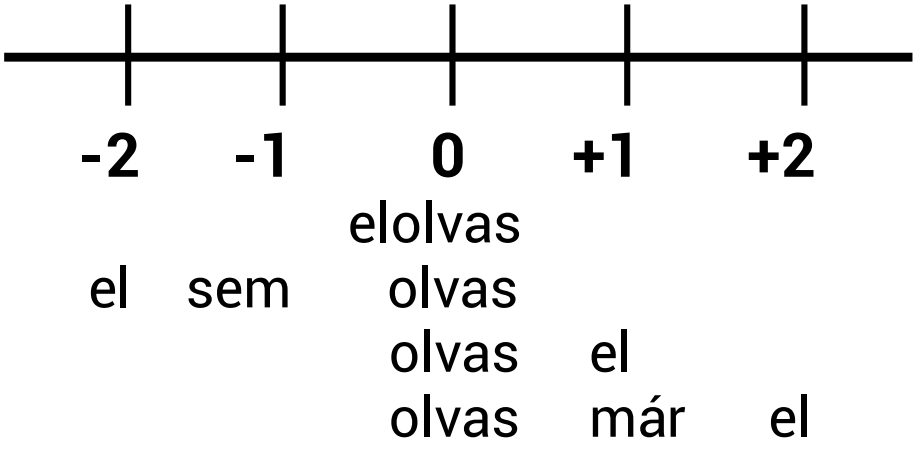

Finit ige

db	pozíciók	prev. %	posztv. %
21 531 273	[-6; +11]	60,41	39,59

A prototipikus igekötők relatív gyakoriságukat tekintve kevésbé távolodnak el a finit igétől, mint a perifé rikusabbak.

A hátravetett igekötők eltávolodását befolyásoló tényezők:

- a szöveg szerkesztettségi foka
- a növekvő összetevők törvénye
  Behaghel (1932), a magyar nyelvre É. Kiss (2007)

Infinitívusz

beférkőző ige(név)	db	pozíciók	prev. %	posztv. %
nincs	2 578 906	[-4; +2]	99,72	0,28
van	976 059	[-11; +2]	99,89	0,10

Ha nincs beférkőző ige(név), akkor jellemzően segédige-szerű névszó veszi át a helyét: *szokás, képes, érdemes, célszerű, …*

Ha van, akkor az infinitívusz igekötője preverbálisan tőle távol kerülhet – a segédige-szerű elem elé, ld. Kálmán C. et al. (1989)

pl. ***össze*** *lehetne őket többé-kevésbé objektív módon is* ***mérni****,*

Határozói igenév

típus	db	pozíciók	prev. %	posztv. %
létigével passzív szerk.	205 798	[-9; 0]	100,00	0,00
állapot- v. módhatározó	527 909	[-3; +3]	97,94	2,06

A létigével alkotott passzív szerkezet párhuzamba állítható a beférkőző igés infinitívusszal:

pl. ***Ki*** *vannak ezek a marketinges dolgok* ***találva***.

Hátravetett igekötő csak akkor fordul elő, ha az igenév állapot- vagy módhatározói szerepet tölt be.

-hAtÓ és -AndÓ végződésű igenevek

végződés	db	pozíciók	prev. %	posztv. %
-hAtÓ	645 051	[-4; +5]	80,34	19,66
-AndÓ	87 555	[-3; +2]	98,15	1,85

-hAtÓ: ha állítmányi helyzetben van, és a tagmondatban nincs finit ige, akkor a -hAtÓ teljesen átveszi ennek a helyét

-AndÓ: állhat állítmányi helyzetben, és ekkor az igekötője is hátravethető

pl. *egy vélemény nem **keverendő össze** az igazsággal*

És még sok egyéb

- a beférkőző *nem, sem, se, is* az igei származékokban
  pl. ***észre*** *sem* ***vétele***, ***el*** *is* ***várhatóan***, *leg****meg****nem****felelőbb***
- ***el*** *kell, hogy* ***menjek*** – ***el*** *kell* ***menjek*** típusú szerkezetek
- igekötős igék topikalizációja:
  pl. ***Kimenni*** *csak* ***ki*** *tudnánk*, *de hogy megyünk vissza?*
- melléknévi igenevek szórendi mintázatai tagadáskor:
  pl. ***el*** *nem* ***mondható***, *nem* ***elmondható***, *nem* ***mondható el***
- ...

Diakrón vizsgálat: *meg, el, fel, ki, be, le*

korpusz	szövegszó (db)	pozíciók	prev. %	posztv. %
ÓMK	136 000	[-2; +4]	83,3	16,7
TMK	850 000	[-3; +7]	76,2	23,8
MTSZ	30 000 000	[-3; +7]	71,0	29,0
MNSZ	752 298 000	[-5; +9]	62,5	37,5

Példák az eltávolodásra:

(1) ***Jelentette*** *vala az Úristen* ***meg*** *asszony Jacobának,*

(2) *Akkor hallotta,* ***jött*** *a száján olyan szózat* ***ki****,*

(3) *nem* ***ülepedhetik*** *a víz a kávéval annyira* ***meg*** *a testben,*

(4) *hogyan* ***építették*** *volna az őseink mai nap azt a házat* ***fel****,*

A tagadó szórend változása

Preverbális igekötő: megszakított szórend (*meg nem mondom*)
Posztverbális igekötő: fordított szórend (*nem mondom meg*)

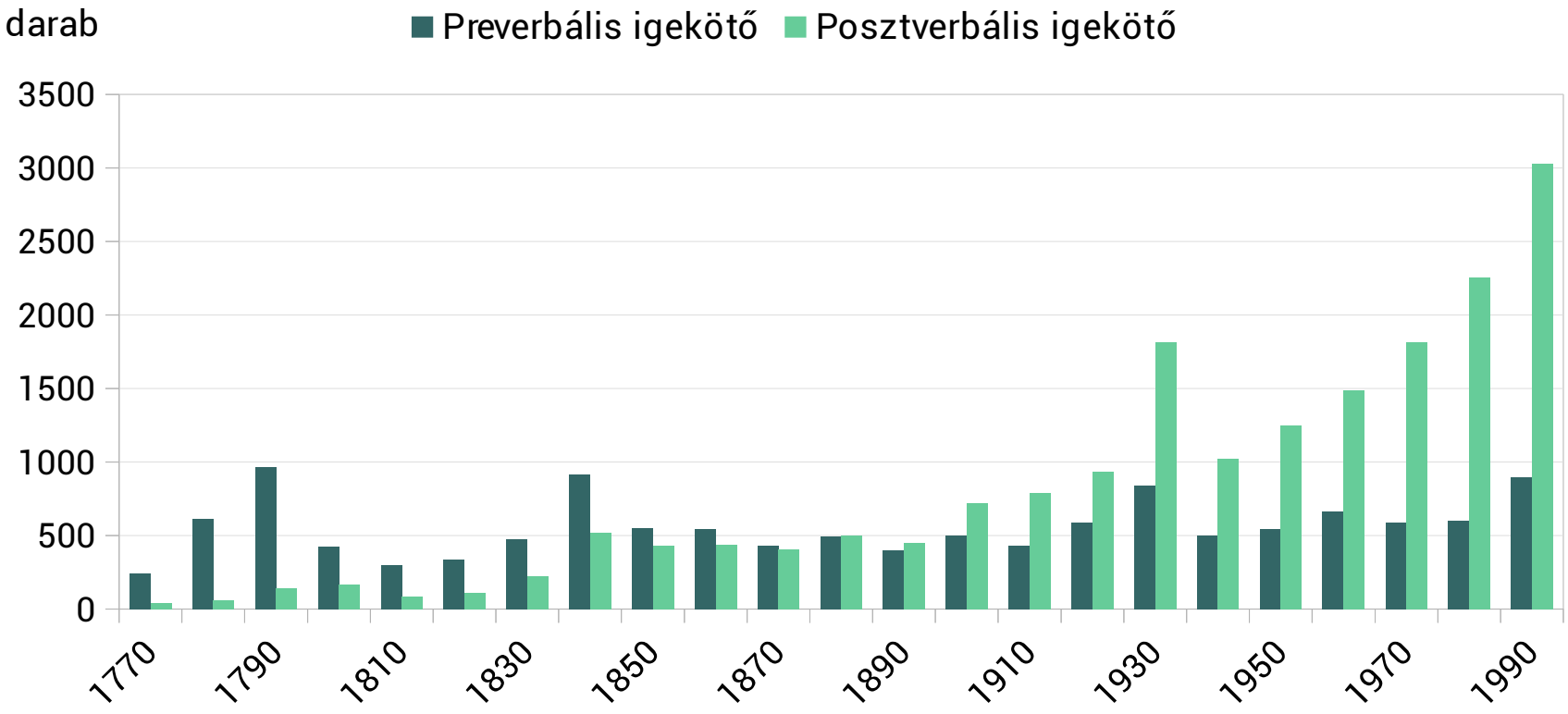

A fókuszos szerkezetek arányának növekedése

A posztverbális igekötőt tartalmazó mondatok aránya növekszik akkor is, ha a tagadó mondatok nem szerepelnek az adatban:

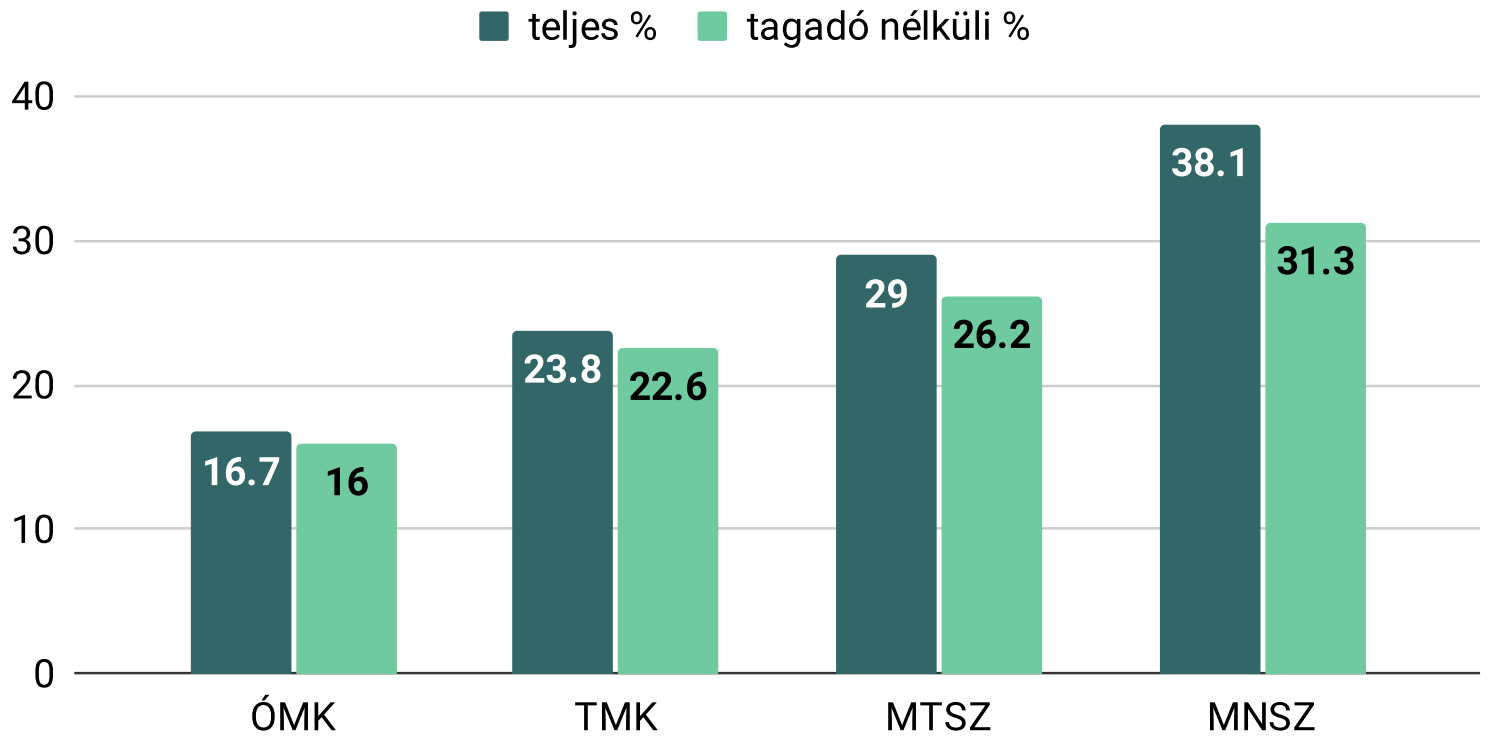

Az igekötők produktív kapcsolódási mintái

A fejezet témája

A **kapcsolódási minta** megmutatja, hogy egy igekötő

- milyen jelentéseiben milyen igecsoport tagjaihoz járulhat
- milyen hatással van az igei vonzatkeretre

(Ladányi 2012)

A kutatás célja:

A minták feltárása korpuszvezérelt módszerrel, azaz

1. ‘igekötő – képző – vonzatkeret’ hármasok kinyerésével
pl. *el-X-elődik valami, tönkre-X-el valamit*

2. a hármasokban szereplő igék vizsgálatával

Az igealkotás produktív esetei

1. **Névszó + igeképző**

   pl. *mamlasz* → *mamlaszkodik*

   Duracell-nyuszi → *duracellnyusziz*

2. **Ige + igeképző**

   pl. *kuszál* → *kuszálódik*

   jóreggeltez → *jóreggeltezget*

3. **Hangzásséma** (Benő és Szilágyi N. 2015)

   pl. *zötyög – zöttyen – zöttyent – zöttyint*

   puffad – puffaszt

Példa: -Og végű hangzássémák (részlet)

általános séma	**példák**	**db**
(C)CO_1CO_1g	*kopog, fröcsög, cseveg*	70
(C)CO_1CCO_1g	*mormog, dörmög, csemcseg*	11
(C)CO_1C:O_1g	*szöttyög, kerreg, csetteg*	6
(C)(C)V(C)CO_1rO_1g	*sutyorog, nyöszörög, sistereg*	59
(C)(C)V(C)CO_1lO_1g	*őgyeleg, édeleg, hízeleg*	13
(C)(C)V(C)CO_1/j/O_1g	*gomolyog, hömpölyög, tévelyeg*	10

PrevCons (*Preverb Constructions*)

- 21 038 igekötős igei hapax vonzatkerettel és meta-adatokkal
- a Mazsola (Sass 2011) mintájára készült
- kigyűjthetők belőle:

  1) ‘igekötő – képző – vonzatkeret’ hármasok (gyakorisággal)

  2) a hármasokban szereplő konkrét igék

Mire jó a PrevCons?

Pl. az *el* mellett milyen *névszó* → *ige* képzők és vonzatok jelennek meg legtöbbször?

igekötő	**képző**	**vonzatkeret**	**db**
el	-(s)Odik		196
el	-Vz(ik)	-t	107
el	-(V)(s)ít	-t	72
el	-Vz(ik)		69
el	-(s)Ul		41

Mire jó a PrevCons?

Milyen igéket jellemez az ‘el-N-(s)Odik’ szerkezet?

C	el-N-(s)Odik	tagmondat
1	*elemdéefesedik*	és elemdéefesedett .
2	*elbalosodik*	ha teljesen elbalosodna ez a fórum .
2	*elliberálisodik*	ugyanis reménytelenül elliberálisodtak ,
2	*elpártosodik*	s elpártosodott ,
3	*elordasodik*	és elordasodik az ő hazája .
3	*elsimicskásodik*	Mielőtt még teljesen elsimicskásodnánk
6	*eltőkésedik*	ha a volt elvtársak eltőkésednek ,
7	*elmagyarodik*	Óhatatlanul elmagyarodott ,

Az igekötők ontológiája

- a PrevCons-ban a főbb jelentések elválnak a vonzatkeretek, automatikus igei klaszterek mentén
- cél: a jelentésrendszer ábrázolása egy ontológiában

Ontológia:

- entitásokból és azok relációiból álló tudástár
- entitások = igekötők és jelentések
- relációk = szinonímia, antonímia, hiperonímia
- gráfként ábrázolható

Az ontológia madártávlatból

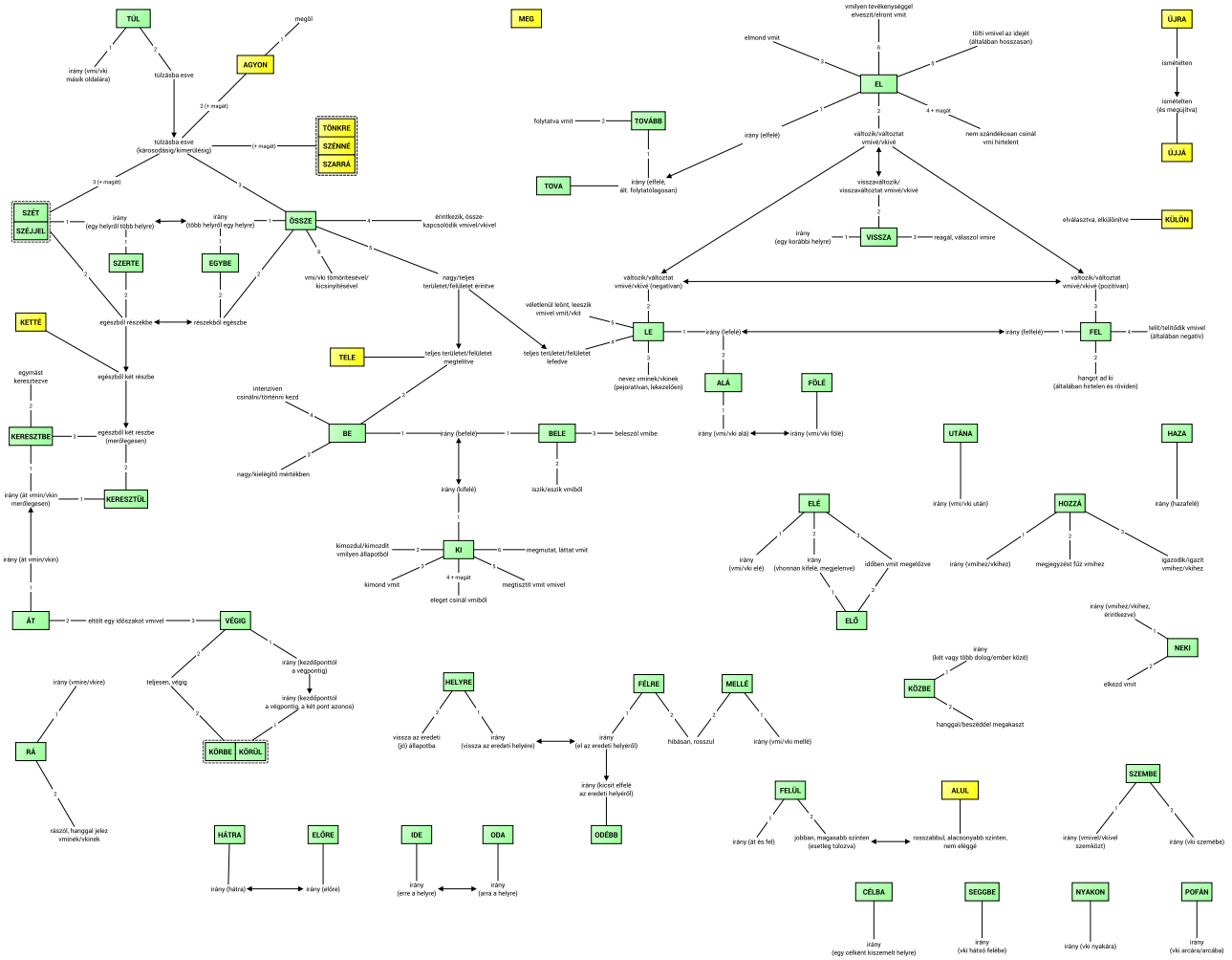

Visszatekintés, újragondolás

A fejezet témája

Visszatekintés:

a dolgozat elején bevezetett prototípus-elméleti megközelítés kiértékelése

Újragondolás:

egy új megközelítés, amely az egyes lexikai elemekről áthelyezi a fókuszt az azokat tartalmazó szerkezetekre

Visszatekintés az igekötők állományára

Disztribúciós és szemantikai jegyek:

- Megváltozik-e ezek hatására a 3. fejezet igekötő-skálája?
- A két végpont alig változik, de a köztes mezőben jelentős eltérések vannak.

A prototípus-elméleti keret revíziója:

- a sok különböző jegy mind önmagában egy skála, különböző értéktartományokkal
- probléma:
  (1) ezek összevonása egyetlen tipikalitási skálába,
  (2) a kognitív megalapozottság kérdése

A szerkezetek felőli megközelítés alapjai

3 forrás szintézise:

Kálmán László bírálata, Kálmán (2016), saját tapasztalatok

Lényege:

- a szerkezetek az elsődlegesek, a kategóriák "melléktermékek"
- a korpuszvezérelt vizsgálat a szerkezetekkel kezdődik

A mérési eljárás átalakítása:

- a 4 igekötő-kategória helyett mind a 235 elem vizsgálata
- az igekötős szerkezetek szófaji kategóriái elhagyva
- nem feltételez prototípust, nem rangsorol absztrakt jegyeket

PrevDistro (*Preverb Distributions*)

- 49 szerkezettípus 41,5 millió korpuszbeli előfordulása
- minta az adatbázisból:

meggondoltan	-(A)n	0	meg	gondol	-	85
felvágósdit	-sdi	0	fel	vág	-	1
vonható csak le	-hAtÓ	+2	le	von	csak	4
dadogván el	-vÁn	+1	el	dadog	-	1
el kell, hogy mondjak	climbing	-3	el	mond	kell, hogy	23
legösszenemillőbb	leg-...-bb	-1	össze	illik	nem	1

- minden esetben elérhető a teljes forrásmondat is

PrevDistro → Igekötő × Szerkezet mátrix

	prefixed_FIN	post_FIN	prefixed-Ás
meg	3653584	2067862	1834275
el	2386639	1389865	1090672
ki	1387195	1109826	1016347
fel/föl	957721	699244	858342
be/bé	930634	714179	775121
le	733055	351924	291222
át	287753	218125	218787
össze	206928	160548	264143
vissza	305613	160577	169377

Adatelemzési példák

- gyakori együttállások (pl. a ‘prev-AndŐ’ szerkezettípusban 96,05%-ban a *vissza* áll: *vissza nem térítendő*)
- együttállások teljes hiánya (pl. az *egyet* vagy a *neki* sosem áll a -hAtŐ és -hAtAtlAn konstrukciókban)
- párhuzamos érvényességek, de változó arányok

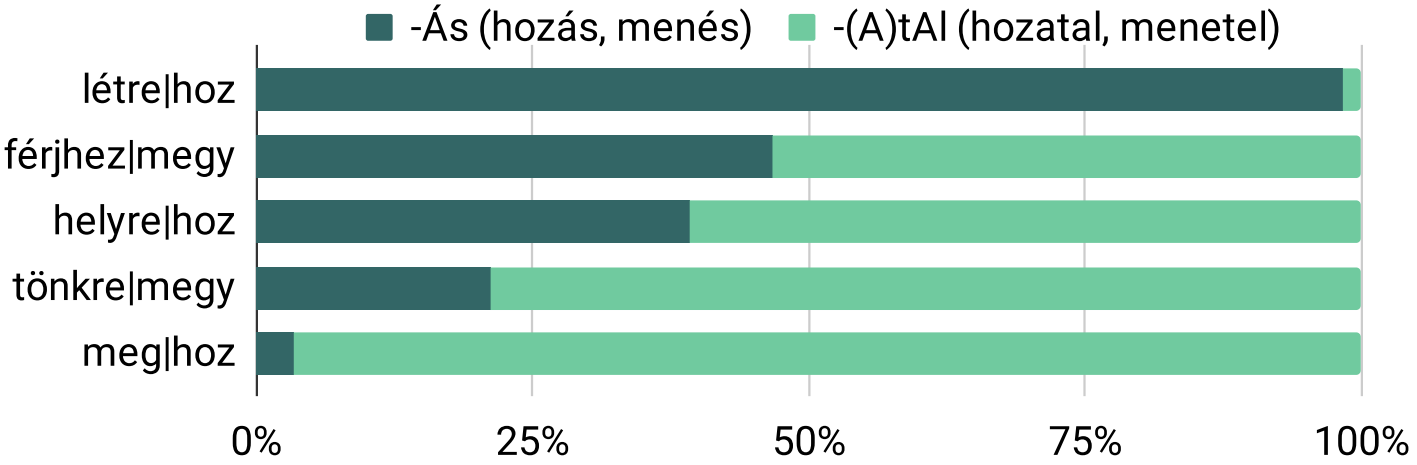

Zárszó

Két biztos előny a korábbi megközelítéssel szemben:

- nincs szükség a korábban tapasztalt önkényes döntésekre
- kisebb az információvesztés és a túláltalánosítás veszélye

Hogyan tovább?

- a PrevDistro adatbázis bővítése
- a könnyű kereshetőség megvalósítása
- az adatelemzés fejlesztése, pl. kollostrukciós elemzés (Stefanowitsch és Gries 2003)

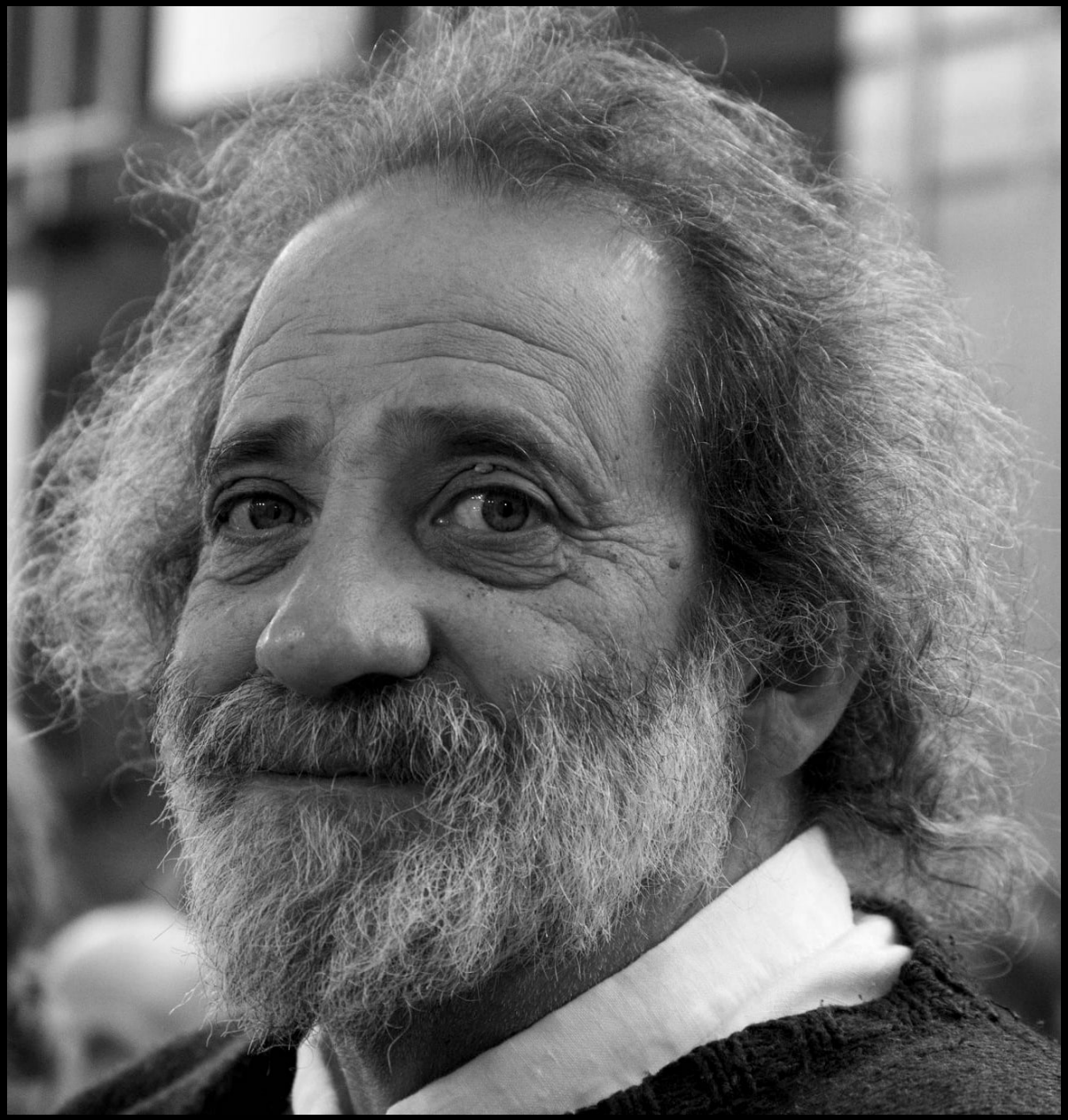

Kálmán László emlékének